

У ГЛИБ ВІКІВ

Людмила Яснівська

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ В ДАВНЬОРУСЬКУ ЕПОХУ

Відкриття кераміки вважається одним із важливих винаходів в історії людства. По-перше, людині вдалося вирішити проблеми свого побуту: зберігання харчових запасів, приготування та споживання їжі, використання керамічних виробів у різних галузях ремесла, а пізніше і в будівництві. По-друге, завдяки стійкості кераміки до впливу навколишнього середовища, археологи одержали наймасовішу категорію знахідок у вивченні історії первісного суспільства і середньовіччя. Кераміка – найчисленніший археологічний матеріал. Керамічні вироби, серед усіх категорій артефактів, зберігають традиційні форми, а зміна типів залежить від багатьох факторів, у тому числі і від зміни складу населення в даному регіоні, що приводить до виникнення нових гончарних традицій. Поява гончарного круга на землях слов'ян припадає на VIII – IX ст. Внаслідок суспільного поділу праці у IX ст. жіноче домашнє виробництво посуду витісняється чоловічим гончарним ремеслом, яке набуває широкого розмаху в давньоруський час. На думку В.Петрашенко, вже на початку X ст. у центральних районах Середнього Подніпров'я побутувала виключно кружальна кераміка, тоді як на периферії повне витіснення ліпного посуду кружальним відбувається лише у другій половині X ст.¹

Незважаючи на те, що вивчення як самої кераміки, так і гончарного виробництва в цілому в різні епохи займає одне з головних місць в археологічній науці, все ж залишається і чимало білих плям. Це пояснюється тим, що технологічні стадії процесу виготовлення керамічних виробів, крім кінцевого витвору гончарного виробництва (уламків посуду, цегли-плінфи та залишків горнів, печей для випалу), археологічно прослідкувати досить складно.

У даній статті буде розглянуто етапи вивчення керамічного матеріалу, що накопичується завдяки археологічним розкопкам на території Чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся. На жаль, на території південної Чернігівщини – зона Лісостепу, що відповідає історично складеній території Задесення, керамічних виробничих комплексів не виявлено.

Територія сучасної Чернігівщини входила до складу одного із могутніх князівств Київської Русі – Чернігово-Сіверського. На сьогодні ця територія серед інших регіонів України археологічно найкраще вивчена. За більш ніж столітню історію дослідження Північного Лівобережжя було зафіксовано різні види археологічних пам'яток: городища, селища, поховальні комплекси та артефакти, серед яких найчисленнішими є керамічні вироби (посуд, світильники, іграшки, декоративні облицювальні плитки, цегла-плінфа та ін.).

В історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в першу чергу потрібно виділити етап початкового накопичення інформації (друга половина XVII – початок XX ст.) про поодинокі знахідки як фрагментів, так і цілих форм глиняного посуду головним чином під час досліджень курганних старожитностей.

Вперше про глиняні вироби за доби пізнього середньовіччя на Чернігово-Сіверщині згадав І.Галятівський у другій половині XVII ст., написавши в “Скарбнице потребной”

(1676 р.) про знаходку під час реконструкції в Єлецькому монастирі Успенського собору XII ст. полив'яних плиток “глиняною синюю, зеленую і червону, оловом поливану, червоногранястою посадскою переплетану”².

З розвитком слов'яно-руської археології в другій половині XIX ст. розпочинаються систематичні археологічні дослідження на Чернігівщині. Так, Д.Я.Самоквасов, крім розкопок городищ та курганних старожитностей, звернув увагу і на керамічний матеріал, що дозволяв визначити час та приналежність до археологічних комплексів середньовіччя. Особливу увагу він приділив так званій курганній кераміці – поховальним урнам, що дозволяло датувати пам'ятки IX–X ст. Під час розкопок курганів Чернігова, Гущина, Форостовичів, Ларинівки, Седнева не завжди фіксувалися цілі форми, головним чином, уламки посуду. Те, що під більшістю курганних насипів Д.Я.Самоквасову не вдалося знайти поховальні урни, дослідник пояснював тим, що розташовуючись біля доріг, вигонів, в полі, в межах міста, вони втратили свою першопочаткову форму, вершини багатьох не мали дернового покриття, а на їхній поверхні були нерівності та ями, через які вода потрапляла в насип і руйнувала глиняні поховальні урни³. І все ж таки під час роботи Московського антропологічного з'їзду 1879 р. демонструвалася кераміка з курганних некрополів Чернігівщини, що дозволило привернути увагу широкого кола науковців до старожитностей краю.

Дуже поважно ставився до керамічного матеріалу керуючий справами Чернігівської губерньської вченої архівної комісії П.М.Добровольський. Звітуючись перед Імператорською археологічною комісією про дослідження у 1904 р. Табаївського некрополя літописного Оргоща, він піклувався про знайдені поховальні урни, які повинні були з'явитися на традиційній виставці на Катеринославському археологічному з'їзді 1905 р. П.М.Добровольський пояснив неможливість надіслати знахідки “в виду дальности пути і чрезвычайной ветхости і хрупкости предметов”⁴, а з'явилися вони в експозиції виставки XIV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові (1908 р.). Тоді ж серед речей з урочища Коровече (Коровель) біля с. Шестовиця демонструвалися ще два горщики, також поховальні урни⁵. Зрозуміло, що під час розкопок та розвідок дослідники отримували значну кількість керамічного матеріалу, але, головним чином, фрагменти посудин. Цілі форми були поодинокими екземплярами, які могли прикрашати не тільки археологічні виставки, але й музейні експозиції. Зазначимо, що керамічні вироби давньоруської доби розглядалися лише як датуючий та чудовий експозиційний матеріал.

Вперше із записів Ю.С. Виноградського стає відомо, що на території садиби Вербицьких-Антіох (сучасна вул. Антонова-Овсієнка), неподалік від озера Млиновища, в 1919–1920 рр. господарі “відкопали там частину фундаменту округлуватої форми та знаходили речі, з описання яких я не мав сумніву, що вони стосуються до періоду Київської Русі XII – XIII ст.”⁶ На цей період про дослідження цегляного виробництва практично нічого не було відомо. Перші плінфовипалювальні печі були зафіксовані та описані в 1891 та 1931 рр. біля Старої Рязані в с. Шатрище та в Смоленську. На жаль, вся наукова документація з цих розкопок повністю втрачена і не була оприлюднена. Тому Ю.С. Виноградський інтерпретував їх як залишки якоїсь кам'яної споруди: вежі, князівського терема, церкви. Відповідь на це могли б дати „розкопки наукові”, які були здійснені в 40-х рр. XX ст. В.А.Богусевич. На той час це спостереження-запис не могло бути інтерпретоване як виробничий комплекс.

Керамічні матеріали, головним чином поховальні урни, здобуті під час розкопок Шестовицького курганного могильника в 1925–1927 рр. П.І.Смолічевим, були представлені в експозиції Чернігівського державного історичного музею в 30–40-х рр. XX ст. Під час перших бомбардувань Чернігова у серпні 1941 р. керамічні експонати музею було знищено.

Із збільшенням кількості археологічних експедицій на території України в другій половині XX ст. накопичується і зростає інформація про розвиток гончарного виробництва в містах Південної Русі⁷, а завдяки фіксації графіті на стінках посуду, головним чином амфорної тари та корчагах, – про розвиток писемності⁸. Крім того, М.П. Грязновим була розроблена техніка графічної реконструкції форм та розмірів глиняного посуду за фрагментами⁹. М.П. Кучера встановив хронологію давньоруського посуду, де показовим стають вінця горщиків¹⁰.

Саме в 40 – 60-х рр. XX ст. зростає інтерес до старожитностей Чернігово-

Сіверщини¹¹, що було пов'язане із систематичними археологічними дослідженнями літописних міст. Це дозволяє виділити ці роки у другий етап вивчення давньоруського керамічного виробництва на Чернігівщині, коли розкопки проводилися не тільки археологічними експедиціями академічних інститутів, але й експедиціями Чернігівського історичного музею, які, крім керамічного матеріалу, вперше на території Лівобережної України зафіксували розкопками сліди давньоруського цегельного виробництва та майстерні гончарів.

Одразу після визволення Чернігова почала працювати архітектурно-археологічна експедиція архітектора П.Д.Барановського по збереженню, дослідженню й відбудові перлини давньоруської архітектури П'ятницької церкви. Роботами 1943–1945 рр. вдалося не тільки зробити обміри та реконструкцію пам'ятки, а й зафіксувати будівельну кераміку. В руїнах церкви було знайдено амфору-голосник (Рис. 1.), яка знаходилась у парусі зводу, що підтверджувало використання для кутових голосників у чернігівських храмах XII ст. амфор-корчаг з двома ручками¹².

Уперше сліди плінфовипалювального виробництва на території Південної Русі було відкрито археологічною експедицією ІА АН УРСР 1951 р. під керівництвом В.А. Богусевича. На південній околиці чернігівського Подолу (вул. Південна, сучасна вул. Антонова-Овсієнка) І.М. Самойловський розкопав рештки плінфовипалювальної печі XI ст., зафіксувавши нижню її частину на висоту шести рядів, складених із плінфи розміром 2,8 x 27 x 35 см. Піч розміщувалась на схилі надзаплавної тераси та мала форму кола діаметром 4,65 м, устям звернена на схід в напрямку озера Млиновища. Довжина споруди разом із гирлом – 8,15 м. У середині конструкції зафіксовані залишки однієї поперечної стінки. На думку В.А. Богусевича, розвиток цього виду ремесла сприяв інтенсивному мураваному будівництву в Чернігові¹³.

Одночасно в складі експедиції працював загін Ермітажу під керівництвом Ю.М.Дмитрієва. Чернігівський археолог О.В. Шекун визнає, що тоді ж В. Білецьким була розкопана ще одна плінфовипалювальна піч на корінній терасі біля Єлецького монастиря (вул. Белінського, 18)¹⁴. Аналіз звіту та польового щоденника керівника робіт повністю спростовує цю тезу¹⁵.

Крім того, експедиція В.А. Богусевича за весь час роботи (1947, 1951–1953 рр.) отримала чималу кількість керамічного матеріалу (50 % від усіх здобутих матеріалів). Серед кераміки можна відзначити фрагмент амфорної стінки з графіті "...ЛОТЬНИК". В.М. Даниленко інтерпретував цей напис як частину слова "золотник"¹⁶. Відзначимо ще одну досить цікаву знахідку – фрагмент керамічної полив'яної писанки. Про розповсюдження техніки поливи вже на початку XII ст. свідчить фіксація в різних районах міста полив'яних різнокольорових плиток (територія дитинця та Третяка)¹⁷.

На цьому ж етапі розпочинаються археологічні розкопки на території літописного Любеча. Вони засвідчили місцеве виготовлення керамічної продукції та дозволили визначити місця розташування гончарних майстерень. Так, дослідження Любецького городища (Замка) розпочато археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.К. Гончарова у 1948 р. Розвідкові розкопки виявили в центральній частині Замкової гори майстерню косторіза XI – XII ст. та зернові ями. Поблизу ями № 5, на глибині 0,8 м від поверхні, у невеликому заглибленні виявлено роздавлену землею корчагу, яку вдалося повністю реставрувати – висота 52 см, діаметр 52 см, діаметр горла 20 см, діаметр денця 19 см та товщина стінок 1,3 см (Інв. № 380/74). На верхній частині корпусу нанесено різний орнамент з широких хвиль, що перетинаються між собою. На стінках корчаги, яка датується X ст., є два наліпних вушка¹⁸. Сьогодні зал періоду Київської Русі Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського прикрашають дві корчаги, одна з розкопок В.К. Гончарова 1948 р., інша з розвідок співробітників Чернігівського історичного музею І.І.Єдомахи та М.А.Попудренко 1954 р. у Любечі¹⁹.

Дослідження літописного Любеча протягом 1957–1960 рр. проводилися Південно-

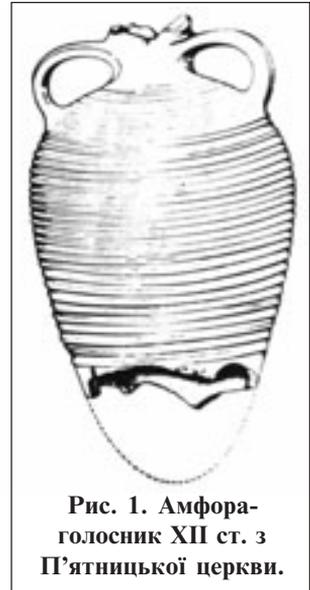

Рис. 1. Амфора-голосник XII ст. з П'ятницької церкви.

Руською археологічною експедицією ІА АН СРСР під керівництвом Б.О.Рібакова. Було отримано значну колекцію керамічного матеріалу, серед якого потрібно виділити поливну кераміку. Під час розкопок городища Мазепина гора (Замок) зафіксовано 400 фрагментів поливної кераміки, з яких реконструйовано 175 посудин різних форм та розмірів. Усі знахідки посуду були сконцентровані в центральній частині князівського двору, тому, на думку Т.І.Макарової, майстерня працювала на потребу князя. Серед форм Любецького поливного столового посуду виділяються горщики та миски зеленувато-жовтого кольору та посуд для питва: глечики, келихи, чашки з орнаментами в техніці граффіто. За складом глини посуд поділяється на сіроглиняний і білоглиняний, що, на думку Т.І.Макарової, свідчить про продукцію двох різних майстерень і, скоріш за все, двох поколінь майстрів. У 30-х рр. ХІІ ст. майстерня, що робила схожий з київським білоглиняний поливний посуд, припиняє своє існування, а її місце займає нова, виготовляючи вже сіроглиняний. Дослідниця вважає, що поливна любецька кераміка належить до самостійної ремісничої школи, і її новаторство полягає в пошуках нових форм, особливо келихів²⁰.

Плідними були результати досліджень археологічної експедиції Чернігівського історичного музею під керівництвом І.І.Єдомахи на території літописного Новгород-Сіверського. Ним під час розвідки 1959 р. була придбана у місцевої жительки Т.М.Душиної округлобока грушевидної форми велика амфора (висота понад 50 см, діаметр – 30 см)²¹, що демонструвалася на виставці кераміки в 2003 р. у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського. На думку дослідника, ця посуда могла засвідчувати, що на 150 м західніше дитинця могла розташовуватися медуша. Ще одна ціла амфора (висота 38 см) з відбитими ручками, на плечиках котрої до випалу була написана літера “И” (9 x 4 см), знайдена у споруді, що мала відношення до садиби багатого городянина або князівського двору середини ХІІ ст., розташованого на території Заручав’я давнього Новгород-Сіверського²². Ці знахідки стали підтвердженням тісних контактів новгород-сіверських князів із півднем.

Крім того, І.І.Єдомаха вперше для території Чернігово-Сіверщини інтерпретував розкопану під час обстеження давньоруського городища на місці Спаського Новгород-Сіверського монастиря споруду як приміщення гончара, звернувши увагу на “...прослойки необожженной глины .., скопление печины и прослойки золы, обломки кружалной керамики и керамики не бывшей в употреблении”²³. На його думку, – це доказ існування місцевого виробництва, яке дозволяло виготовляти не тільки посуд, а й за потребою поливні та скляні витвори, а з часом і цеглу для будівництва культових споруд Новгород-Сіверського.

Значну колекцію фрагментів та цілих форм посуду було зібрано під час розкопок Шестовицького комплексу пам’яток експедиціями Я.В.Станкевич (1946 р.), І.І.Ляпушкіна (1947 р.) та найбільше Д.І.Бліфельда (1948, 1956–1958 рр.)²⁴. Колекції кераміки, головним чином поховальні урни та їх фрагменти, здобуті експедиціями Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, були передані на збереження до фондів ІА АН УРСР.

На цьому етапі активно проводилися архітектурно-археологічні дослідження на території Чернігова та Новгород-Сіверського, під час яких було отримано нову інформацію про будівельну кераміку (плінфа різноманітної форми з клеймами та знаками, полив’яні плитки для долівки та інш.). Це потребує окремого аналізу здобутих матеріалів і в даній статті розглядатися не буде.

З 70-х рр. ХХ ст. активізуються археологічні дослідження на території Чернігівської області і особливо давньоруських пам’яток. Успішному їх вивченню сприяла створена у 1979 р. постійно діюча Чернігівська археологічна експедиція, а при Чернігівському історичному музеї (далі ЧІМ) в 1981 р. – відділу охорони та вивчення археологічних пам’яток (В.П.Коваленко); у 1989 р. – Археологічного центру Північного Лівобережжя (А.Л.Казаков), які працювали разом із археологічними експедиціями ІА АН СРСР та АН УРСР. Крім того, активізувалась робота міської спелео-археологічної секції на чолі з Г.О.Кузнецовим та після створення відділу археологічних досліджень печер (1987 р.) археологічні дослідження Чернігівським архітектурно-історичним заповідником (В.Я.Руденко), що привело до систематичних археологічних досліджень. Тому 70–90-і рр. ХХ ст. можна впевнено виділити в третій етап у вивченні давньоруського керамічного виробництва на території Чернігівщини. Шляхом проведення розвідок та розкопок

дослідникам вдалося визначити центри гончарного виробництва на Чернігівщині в давньоруську добу, фіксуючи залишки гончарних горнів та майстерень. Крім того, було підтверджено безперервність мурованого будівництва в Чернігові протягом XII – XIII ст.

Саме на цьому етапі дослідженнями в Чернігові було вперше, і поки що це єдиний випадок, зафіксовано сліди гончарного виробництва X ст. Восени 1983 р. біля підніжжя Катерининської гірки під час проведення будівельних робіт було виявлено яму для обпалу кераміки, в якій знайдено півтора десятки горшків. Науковими співробітницями відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток Чернігівського історичного музею В.В.Простантиновою та О.М.Веремейчик здійснена реставрація форм посуду X ст.

У 1984 р. під час обстеження заплави р. Десни, на березі озера Млиновища Г.О.Кузнецовим відкрито давньоруські цегляні споруди, які були досліджені О.В.Шекуном того ж року. З'ясовано, що цей великий плинфовипалювальний комплекс складався з п'яти печей. Повністю було досліджено дві, що найкраще збереглися. Печі розташовувалися однією лінією на відстані двох метрів одна від одної (Рис. 2). Це прямокутні в плані муровані споруди розмірами 4,8 x 4,6 м та 4,1 x 3,6 м, внутрішній простір яких поділено по довжині на дві частини цегляною стінкою. Товщина зовнішніх стін становила до 0,9 м. Розмір плинфи 3,5 – 4 x 17 – 24 x 26 – 30 см. Всі печі заглиблені в ґрунт на 0,7 м, їх конструкції збереглися на висоту 1,2 м. За припущеннями О.В.Шекуна, цей виробничий комплекс, що розташовувався за межами давнього міста, використовувався для будівництва монастирської церкви, про що свідчили знайдені на цьому ж місці шість християнських поховань середини XII ст. Самі ж печі датуються кінцем XII ст.²⁵

Подальші археологічні дослідження на території чернігівського Подолу надали нові свідчення про розвиток цього виду керамічного ремесла. У 1994 р. на території приватної садиби по вул. Г.Успенського, 23, що розташована біля підніжжя Болдиної гори, за 60 метрів на схід від Іллінської церкви (територія у давнину належала Богородичному монастирю), розкопано плинфовипалювальну піч. Пам'ятка опущена у схил правого корінного берега Десни на рівні першої надзаплавної тераси біля гирла глибокого яру. Таке розташування забезпечувало необхідний для нормальної роботи постійний рух повітря. Що стосується глини та води, необхідних у цегляному виробництві, то їх поруч було достатньо. Піч мала форму кола діаметром 4,8 – 5,0 м. Довжина споруди разом із гирлом становила 6,4 м. Внутрішній її простір по ширині поділено шістьма

Рис. 2. Комплекс печей в ур. Свята роща, розкопаний в 1984 р.

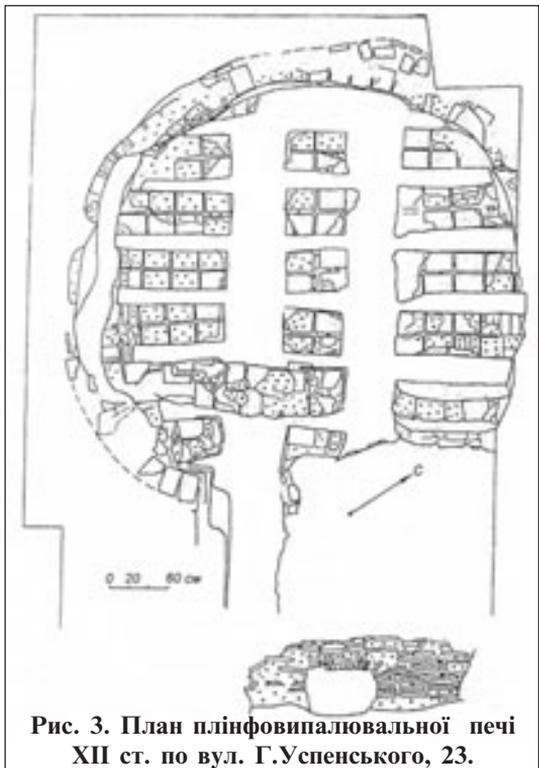

Рис. 3. План плинфовипалювальної печі XII ст. по вул. Г.Успенського, 23.

біля с. Автуничі Городнянського р-ну Чернігівської обл. Наймасовішою категорією знахідок став керамічний матеріал. За всі сезони розкопок до колекції було відібрано близько 36 тис., в основному профільованих фрагментів, і ще приблизно 97 тис. фрагментів (переважно стінок) було знайдено й зафіксовано взагалі. Разом ця цифра становить 133 тис. фрагментів кераміки³⁰. Це дало можливість встановити різноманітний асортимент глиняних виробів: горшки, миски, глечики, амфорки київського типу, світильник, сковороди, накривки, брязкало, сопло, навершя до руків'я канчука та жіноча фігурка, прясла тощо³¹. Крім того, О.П.Моця та А.П.Томашевський вирахували середню вагу горщика, що становила 1,3 кг, а загальна вага кераміки, знайденої на селищі, сягала приблизно 2,4 тонни, що відповідає приблизно 2 тис. посудин³².

Сировинний потенціал на поселенні підтверджують близько 20 досліджених глиняних кар'єрів об'ємом від 3,5 куб. м до понад 100 куб. м та глиняники для відмулення глини, досліджені на поселенні в різні роки³³. В.П.Коваленко та О.П.Моця серед досліджених споруд виділили житло-майстерню XI ст. (будівля № 48) (Рис. 5) та майстерню XII ст. (будівля № 74) автуницьких гончарів³⁴.

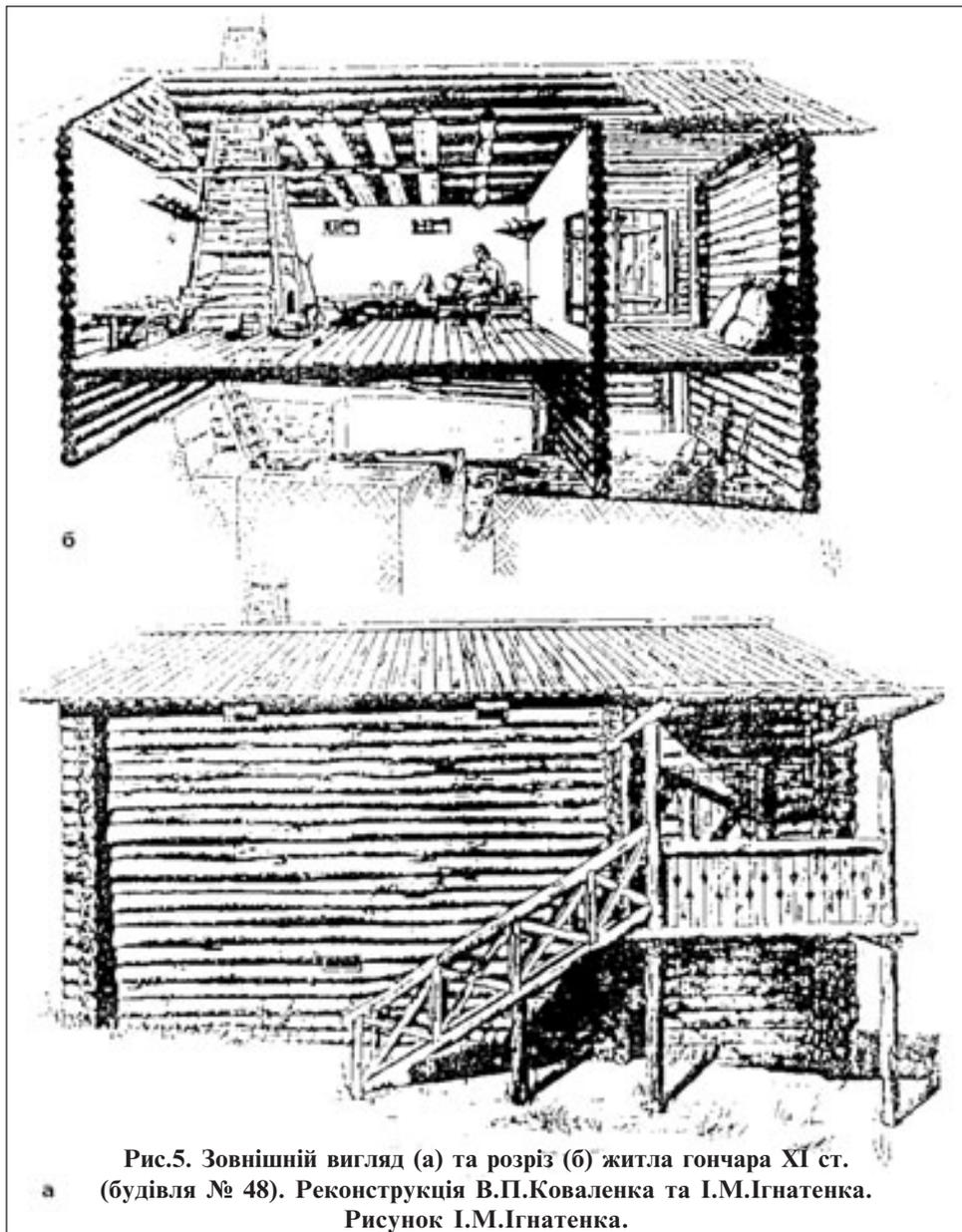

Рис.5. Зовнішній вигляд (а) та розріз (б) житла гончара XI ст. (будівля № 48). Реконструкція В.П.Коваленка та І.М.Ігнатенка.

Рисунок І.М.Ігнатенка.

Що стосується гончарних горнів, то їх на поселенні Автуничі досліджено дев'ять, більшість із яких опубліковано³⁵. Давньоруські горни Автуницького поселення згідно з традицією були поставлені на материковому ґрунті. Ретельне вивчення деталей горнів дозволило дослідникам прослідкувати процес їх закладання та особливості спорудження розсікачів ("козлів") і неодноразові їх ремонти. Горни № 3 – 5 датуються XI ст., а горни № 1, 2, 6, 7, 8 та 9 – першою половиною – серединою XII ст. (Рис. 6). Враховуючи, що один горн здатний витримати до 50 випалювальних циклів, то всі знайдені на селищі горщики (більше 2 тис.), на думку О.П.Моці та А.П.Томашевського, могли бути випаленими під час 40 випалів-завантажень одного горна³⁶. Загалом, можна вважати, що проведені розкопки сільського поселення Автуничі не тільки окреслили його спеціалізацію, а й дали можливість говорити про центр гончарного виробництва на території Чернігівського Полісся, що за своїми ознаками не відрізняється від аналогічних виробництв у Вишгороді, Белгороді та інших містах Русі.

Ще один такий центр, розташований в межиріччі Десни та Дніпра, виявлений О.В.Шекуном у 1988 р. Під час проведення археологічних розвідок біля с. Грабів Ріпкинського р-ну ним на вже відомому поселенні в урочищі Курганки, на східній околиці села виявлено залишки гончарних горнів із розвалами горшків XI–XII ст. та уламки плінфи без слідів розчину і поливні плитки долівки. За етнографічними даними, в цьому ж селі гончарне виробництво мало місце й у пізньому середньовіччі. На сучасному етапі добре відома грабівська кераміка та особливо вогнетривка цегла³⁷.

Завдяки археологічним дослідженням на території Новгород-Сіверського Полісся вдалося окреслити територію ще одного гончарного центру доби Київської Русі. На початку 80-х рр. XX ст. до відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ від директора Мезинського краєзнавчого музею В.Є.Куриленка надійшло повідомлення про зруйнований ярм гончарний горн, в якому були слабо випалені горшки та сковорідка XI ст. Горн, відкритий В.Є.Куриленком на території Хатинського городища, в урочищі Городок, біля с. Радичева Коропського р-ну, був обстежений О.В.Шекуном у 1983 р.³⁸. У 1991 р. Радичевський загін Чернігівсько-Сіверської експедиції Археологічного центру Лівобережжя під керівництвом А.Л.Казакова дослідив на території посаду городища ще три двокамерні горни, два з яких датуються X ст., один – XII ст.³⁹ Це засвідчує, що наявність гончарної глини у цьому регіоні привела до появи виробничого центру по виготовленню кераміки. Доречно буде згадати, що керамічне виробництво процвітало в цій місцевості в кінці XVIII – першій половині XIX ст.⁴⁰

Завдяки роботам археологічних експедицій в 70 – 80-х рр. XX ст. територію Новгород-Сіверського Подесення можна вважати найкраще дослідженою⁴¹. На матеріалах цих експедицій Л.І.Виногородській вдалося виділити ряд хронологічних періодів існування різних типів кераміки з розкопок Новгород-Сіверського⁴². Крім

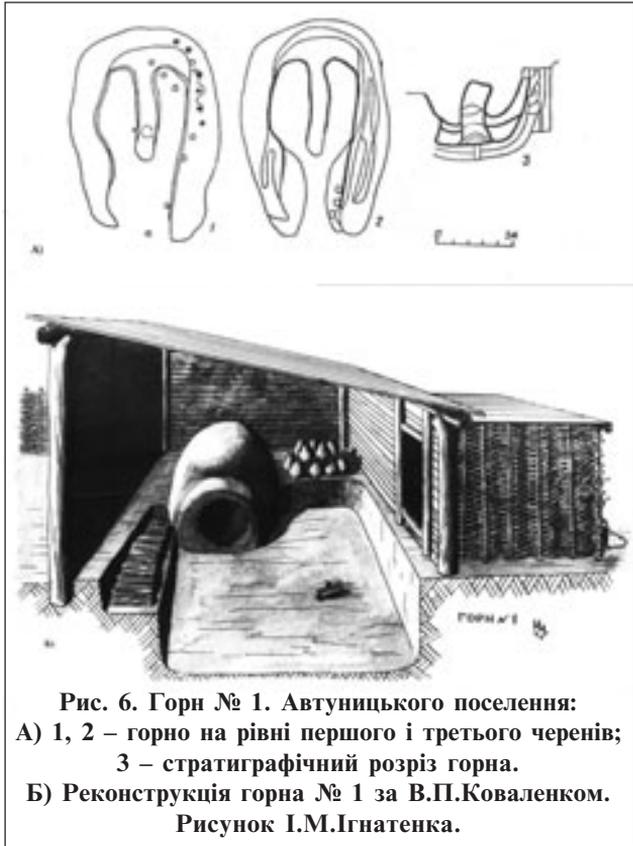

Рис. 6. Горн № 1. Автуницького поселення:
А) 1, 2 – горно на рівні першого і третього черенів;
3 – стратиграфічний розріз горна.
Б) Реконструкція горна № 1 за В.П.Коваленком.
Рисунок І.М.Ігнатенка.

того, вперше І.Г.Сарачевим було розглянуто кераміку як джерело для уточнення історичних фактів, пов'язаних із подіями другої половини XII ст. на території Новгород-Сіверського Подесення⁴³.

Завдяки розробленій В.Ф.Генінгом програмі статистичної розробки кераміки з археологічних розкопок⁴⁴, Ф.О.Андрощук, С.О.Беляєва, В.М.Якубович, Н.В.Блажевич склали “Електронний каталог колекції” старожитностей Шестовиці за матеріалами досліджень Я.В.Станкевич (1946 р.) та Д.І.Бліфельда (1948, 1956–1958 рр.), в якому значне місце займає база даних із керамічних виробів, що зберігаються в наукових фондах Інституту археології НАНУ⁴⁵. В колекції представлена виключно кружальна кераміка. Цілі форми (27 горщиків) походять із розкопок курганного могильника. Крім того, на кераміці зафіксовано відбитки пальців (2 екземпляри) та 17 різноманітних клейм. Найцікавішими виявилися горщик (курган № 20), що містить на дні знак у вигляді тризубця (“пташина лапка”), та горщик з клеймом у вигляді знака Рюриковичів з кургану № 37.

Р.С.Орлов, розглянувши клейма на посуді як із Шестовиці, так і з інших комплексів, прийшов до висновку, що розмір таврованих посудин є мірами податків X ст.⁴⁶. З 1998 р. поновились археологічні дослідження на території Шестовицького археологічного комплексу. Дослідники знову звернулися до вивчення гончарних клейм. О.М.Шумей, розглянувши 153 денця із зображенням клейм, знайдених протягом 1998 – 2001 рр. на території Шестовицького городища та посаду, припускає, що всі вони є знаками майстрів⁴⁷.

Завдяки проведеним археологічним розкопкам на території Чернігівщини протягом ХХ ст. вдалося отримати: по-перше, чудовий експозиційний матеріал для музеїв області; по-друге, окреслити гончарні центри по виготовленню кераміки – Автуницький, Грабівський, Любецький, Радичівський; по-третє, визнати Чернігів центром цегляного виробництва XI – XIII ст. на території Північного Лівобережжя. Подальші археологічні дослідження, що проводять експедиції Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка (міжнародні Шестовицька та Батуринаська) та Охоронної служби ІА НАН України на території Чернігівщини, зможуть надати нову інформацію про розвиток керамічного виробництва у цьому багатому на природні ресурси регіоні.

Джерела та література:

1. Петрашенко В. Хронологія та походження середньодніпровської кружальної кераміки VIII – XI ст. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст.: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17 – 20 липня 2003 р.) – Чернігів, 2003. – С. 130.
2. Галятовський І. Ключ розуміння. – К., 1986. – С. 361.
3. Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – С. 51.
4. Рукописний архів наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (далі РА НА ПМК) РАН – Ф. 1. – Спр. 39. – Арк. 11 – 11об.
5. Каталог виставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 12; № 250 – 254.
6. Науковий архів ІА НАН України. – ВУАК. – Ф. 12. – № 20. – Арк. 7 – 9.
7. Розенфельдт Р.Л. Заметки о древнерусском керамическом производстве // КСИА. – 1959. – Вып. 87. – С. 108 – 111.
8. Рыбаков Б.А. Надпись киевского гончара XI в. // КСИИМК – 1946. – Вып. 12. – С. 34 – 57; Равдина Т.В. Надпись на корчаге из Пинска // КСИИМК. – 1957. – Вып. 70. – С. 45 – 52.
9. Грязнов М.П. Техника графической реконструкции форм и размеров глиняной посуды по фрагментам // Советская археология. – 1946. – № 8. – С. 314 – 317.
10. Кучера М.П. Кераміка древнього Пліснеська // Археологія. – К., 1961. – Т. XII. – С. 143-154.
11. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40-60-х рр. ХХ ст. // Северянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37 – 48.
12. Барновский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М.-Л., 1948. – С. 19.
13. Богусевич В.А. Раскопки на Черниговском Подоле и в Елецком монастыре // Науковий архів Інституту археології (далі ІА) НАНУ. – 1951/10. – С. 3 – 6.
14. Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // КСИА АН СССР. – М., 1989. – № 198. – С. 8.
15. Дневник раскопок Черниговской археологической экспедиции 1952 года. Раскопки

Ю.Н. Дмитриева // НА ІА НАН України. – 1952/11. – С. 9 – 42.

16. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция ИА АН УССР. Отчёт о раскопках 1953 г. // НА ІА НАНУ. – 1953/6. – С. 10.

17. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. Отчёт. // НА ІА НАНУ. – 1947/20. – С. 16; Богусевич В.А., Холостенко Н.В. Раскопки черниговских каменных дворцов XI – XII в. (ЧАЭ 1951) // НА ІА НАНУ. – 1951/10. – С. 10; Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР 1953 г. // НА ІА НАНУ – 1953/6. – С. 3 – 9.

18. Гончаров В.К. Раскопки древнего Любеча // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. III. – С. 134 – 138; Йога ж. Раскопки древнего Любеча // НА ІА НАН України. – 1948/25. – С. 8.

19. Едомаха И.И., Попудренко М.А. Археологические материалы, собранные во время разведки в г. Любече 1954 г. // Фонди Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського. – Інв. арх. 219. – Кол. оп. 25.

20. Макарова Т.И. Поливная керамика Любеча // Советская археология. – 1965. – № 4 – С. 231-236; Ї ж. Поливная керамика в Древней Руси. – М., 1972. – С. 11.

21. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1959 г. // НА ІА НАН України – 1959/20. – С. 5.

22. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. // НА ІА НАН України – 1962/65. – С. 13, 23.

23. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1959 г. // НА ІА НАН України – 1959/20. – С. 7 – 8.

24. Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки. – К., 1949. – Т. 1. – С. 50 – 57; Ї ж. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 год // НА ІА НАНУ. – 1946/20; Ї ж. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА – М., 1962. – Вып. 87. – С.15-28; Ляпушкин І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. 3. – С. 298; Білфельд Д.І. Дослідження у Шестовиці // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. 3. – С. 123 – 131; Білфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977.

25. Шекун О.В. Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104 – 105.

Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // КС ИА АН СССР. – М., 1989. – № 198. – С. 8.

26. Руденко В.Я., Новик Т.Г. Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 81 – 83; Руденко В.Я., Новик Т.Г. Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994 року – К., 1997. – С. 137 – 138.

27. Руденко В.Я. Давньоруські цегельні у Чернігові // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Зб. наук. праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2006 р.) – Глухів, 2006. – С. 38.

28. Булгаков В.В. Заключение о результатах исследования амфорных материалов из Антониевых пещер Троицко-Ильинского монастыря в Чернигове / Руденко В.Я., Новик Т.Г., Ясновская Л.В. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в городе Чернигове в 1995 г. // НА ІА НАН України. – 1995/32. – С. 4.

29. Казаков А.Л. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 350 – 352.

30. Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуниці // Археометрія. – 1997. – № 1. – С. 37.

31. Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення Х – XIII ст. біля с. Автуниці // Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – С. 49.

32. Моця О.П., Томашевський А.П. Вказ. праця. – С. 38.

33. Готун І.А. Реконструкція ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автуниці // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 59 – 71; Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Давньоруське поселення Автуниці: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19 – 20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів, 1995. – С. 25 – 26.

34. Коваленко В., Моця А. Жилища гончаров XI – XII вв. на селище Автуниці на Черниговщині // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – № 12. – С. 135 – 138.

35. Коваленко В.П., Моця О.П. Давньоруське поселення біля с.Автуниці на Чернігівщині / Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С. 7 – 9; Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Вказ. праця; Готун І.А. Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу // Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова (22 – 23 вересня 1995 р., м. Чернігів – Славутич) – Чернігів, 1995. – С. 33.

36. Моця О.П., Томашевський А.П. Вказ. праця. – С. 39 – 40.
37. Шекун А.В. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // НА ІА НАНУ – 1988/186. – С. 6 – 7.
38. Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАНУ. – 1983/170. – С. 8.
39. Казаков А.Л., Потапов И.А., Олейник Г.А. Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г. // НА ІАНАНУ. – 1991/139. – С. 7, 22 – 23.
40. Васильева М. Черниговские Вишенки как центр постхабанского гончарного производства последней трети XVIII века // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 70.
41. Ясновська Л.В. Давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. - № 6. – С. 21.
42. Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 47– 57; Її ж. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 96 – 99.
43. Сарачев И.Г. Возможности использования керамики для уточнения исторических фактов (на материале одного поселения Новгород-Северского Подесенья) // Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 72 – 74; Їого ж. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000. – С. 225 – 242.
44. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология – М., 1973. – № 1. – С. 114 – 135.
45. Андрощук Ф.О., Беляєва С.О., Блажевич Н.В., Якубов В.М. Старожитності Шестовиці. Колекція археологічних матеріалів з наукових фондів Інституту археології НАНУ. – К., 1996. – С. 3 – 14.
46. Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI – XII ст. // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 170 – 171.
47. Шумей О. Гончарні клейма з розкопок 1998 – 2001 рр. у Шестовиці // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів, 2003. – С. 119.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: ГОСПОДАРСТВО, ТОРГІВЛЯ ТА ЗБРОЯ (XI - XIII ст.)

Основним заняттям половців було кочове скотарство. Худоба - головне їхнє багатство і турбота. Причому тварини були розділені між чоловіками та жінками. Якщо чоловіки займалися кіньми і верблюдами, то жінки доглядали корів, кіз та овець. Усі види домашніх ремесел перебували в руках жінок, а все, що стосувалося військової справи, - у руках чоловіків.

Жінки кочівників були не тільки охоронницями домашнього вогнища, але й виконували всю основну роботу, пов'язану з переробкою продукції тваринництва. А їхнє уміння вправно їздити на конях, стріляти з лука свідчить про те, що у хвилини небезпеки вони брали на себе функції захисника-воїна.

Основним типом половецького помешкання були повстяні юрти, які встановлювалися на возах і на землі. То були стаціонарні помешкання в половецьких зимівниках, а також у містах. Знали половці і глинобитні будівлі, що свідчить про знайомство окремих із них з будівельними традиціями [1].

Господарство

Упродовж декількох тисячоліть східноєвропейські степи були колискою кочівництва. Одна за одною сунули лавини кочівників з Азії на береги Чорного й Азовського морів та численних могутніх рік, що протікали з півночі на південь по неоглядних степових просторах. Кліматична зона визначала склад половецького стада, про що неодноразово згадують літописи. Як зазначає С.Плетньова, вперше про половецькі стада згадується в літописі за 1103 р., коли після перемоги на р. Молочній «взяша бо тогда скоты, и овце, и

кони, и верблюды», що свідчило про розвинуте кочівницьке господарство. Після успішних походів у наступних літописах згадуються велика рогата худоба, вівці й особливо коні - основна військова і робоча сила в епоху середньовіччя не тільки в кочівників, а й в осілого землеробського населення.

Кипчаки, захопивши Степ і розділивши зони кочування між собою, тривалий час перебували там цілорічно, вели так зване табірне кочування. Степ був настільки багатий травами, що можна було кочувати, не розділяючи його на окремі ділянки між ордами, куреннями та аулами. На стадії табірної кочування для економіки половців у суспільних відносинах був характерний військово-демократичний лад, для якого властивими були об'єднання на кшталт союзів племен - орди. Саме такими ордами були відомі нам об'єднання XI ст., очолювані в кінці цього сторіччя Боняком, Шаруканом, Тугорканом, Урусобоєм та ін. Основною метою їх стало захоплення все нових і нових земель, максимальне володіння Степом та лісостеповими районами.

Однак процес захоплення швидко припинився, а утримання тварин на підножному кормі цілий рік привело до необхідності раціональнішого освоєння Степу, строгого розподілу кочівок на літні та зимові. Економічна необхідність стимулювала встановлення для кожного степового підрозділу визначених маршрутів перекочівок та більш-менш постійних місць для зимівок і літніх становищ. Зазначимо, що в останнє десятиліття XI ст. половці перейшли до другої стадії кочування. Від першої вона відрізнялася розподілом пасовищ на певні ділянки, що належали конкретним ордам, куренням та аїлам, тобто значно більшою стабільністю кочових угруповань, обмежених у своєму русі чіткими кордонами.

Стабілізація відносно місцевості, яка з кожним роком посилювалася, зробила половців доступними для руських полків. Перші походи руських дружин у Степ - непрямі, але надійні докази виникнення у половців визначених місць становищ. Наступним свідченням була установка поблизу становищ і на кочових маршрутах численних святилищ предків з однією і більше кам'яними статуями. У найбільш населених районах над похованнями почали споруджувати великі і малі кургани і навіть цілі могильники. Розповсюдження кам'яних статуй і курганних поховань, що датуються XII ст., дає уявлення про розселення половців у Степу. У першій половині цього століття поширювалися статуї «проміжних» типів. Статуї наступної «еволюційної» групи зустрічаються в значно більшій кількості порівняно з ранніми і «проміжними», що свідчить не тільки про широкий розвиток у половців у другій половині XII ст. каменерізного ремесла, але й про кількісний ріст населення в ордах.

Як пише С.Плетньова, в письмових джерелах майже не збереглося даних про розміри кочівницьких, у тому числі половецьких орд. І все ж по окремих згадках можна скласти уявлення про це. Так, Анна Комніна писала про полон 30 тис. кочівників. Якщо навіть у битві загинуло 6-7 тис. воїнів (їх співвідношення до кількості населення становило 1:5), то орда нараховувала близько 40 тисяч. З 40-тисячною ордою відкочував в Угорщину хан Котян у 1237 р. Раніше, в 1109 р., боярин Володимира Мономаха Дмитро Іворович взяв біля Дону (Донця) 1000 половецьких веж. В одну вежу (велику сім'ю) в середньому входило не більше 35-40 чоловік, а значить, боярин захопив у полон цілу орду. У 1128 р. на Чернігівщину прийшло 7 тис. воїнів хана Селука, що теж свідчить про «середній» розмір його орди - 40 тис. чол. Зустрічалися в Степу і менші угруповання - орда хана Башкорда становила 20 тис. чоловік. Ще меншою була орда хана Тоглія. У літописі про події за 1172 р. зазначається, що вона мала 1200 воїнів. Згідно з раніше наведеною пропорцією, це дорівнювало 7 тисячам чоловік.

Усього в східноєвропейських степах господарською діяльністю у першій половині XII ст. займалося не менше 12-15 орд, а це значить, що загальна кількість населення становила приблизно 500-600 тисяч чоловік [2].

Дослідники вважають, що сім'я з п'яти осіб (середня), аби вести кочове господарство, повинна була мати стадо, яке дорівнювало 25 коням (1 кінь = 5 головам великої рогатої худоби + 6 овець). Виходячи з цього, можна уявити розміри об'єднаних кочових веж, що рухалися по Степу. Крім того, належить пам'ятати про існування степових багатіїв, які мали стада з 10 тис. коней і 100 тис. голів овець [3]. Тому, незважаючи на природні багатства, південноруські степи фактично могли забезпечити в цілому невелику кількість кочівників-скотарів. Потрібні були нові землі і постійна турбота про нові засоби для існування. Тим більше, що знову, як і два сторіччя тому, у Приураллі в шарі-кипчаків

(половців) у середині XII ст. намітилась тенденція до демографічного росту. Донецька орда почала активно розселятися на захід, і цей процес продовжувався у другій половині XII ст. «Донці», судячи з поширення кам'яних статуй, зайняли вже правий берег Дніпра до Інгульця і кримські степи. На Інгульці (Івлі) стояли «сторожі половецькі» - в 1193 р., і руські полки перш за все зіткнулися з ними, а потім уже пішли до Дніпра. Івля була тоді прикордонною західною рікою половецьких (шари-кипчацьких) кочів'їв.

Значно зросла нижньодонська група половців, яка просунулася на схід по Степу до середньої течії Дону. Так само і передкавказька орда, котра розселилася не тільки по прикаспійських лугах сучасної Калмикії, але й в Дагестані (в грузинському літописі згадуються «дербентські кипчаки»). Окрема група половців займала береги Нижньої Волги, де вже в першій половині XII ст. східні автори розміщали м. Саксин. Аль-Гарнаті (побував там у 1131 і 1153 рр.) писав, що основне населення Саксина - гузи, а крім них, там жили хозари, болгари і сувари. При цьому гузи і болгари управлялися різними емірами. Етнічний склад міста, на думку С.Плетньової, дає підстави вважати, що Саксин виник на руїнах хозарської столиці Ігіль. Як містечко на Донці, як Біла Вежа, Саксин перетворився в ремісниче степове містечко, навколо якого розкидали свої кочів'я кипчаки-половці [4].

Збереглися відомості, що в кінці XII ст. місто часто грабували окремі кипчацькі загони, але воно продовжувало існувати до монгольської навали і навіть дало своє ім'я навколишній місцевості. Його отримали також і тамтешні половці. Літопис називає їх окремо від половців: «саксини», «половці» фігурують там у розповіді про напад монголів. Очевидно, такий поділ цілком виправданий, бо населення на Нижній Волзі завжди було дуже змішаним. Недаремно Рашид-ад-Дан уже в XIV ст. називав кипчацькі степи Поволжя «Дешт-і-Хазар», тобто хозарські степи. Населення Хозарського каганату продовжувало жити з новими завойовниками. С.Плетньова вважає, що саме через змішаність населення тут, на Нижній Волзі, кипчаки не ставили святилищ з кам'яними статуями: звичай згас у чужому етнічному середовищі [5].

Склалося так, що в другій половині XII ст. половці і кумани освоїли увесь східноєвропейський Степ. Подунайська орда кочувала по крайніх західних придунайських степах, саксини - по приволзьких. Їх розділяли майже 2000 км. Значними були володіння і в меридіальному вимірі. У Придніпров'ї і Подонні відстань від північного краю їх кочів'я до Передкавказзя і Криму рівнялася 500-750 км. Дуже виразно і точно характеризує кордони Половецького степу автор «Слова о полку Ігоревім». Він перераховує «земли незнаемые», недоступні руським: Волга, Помор'я, Посулля, Сурож, Корсунь, Тмутаракань. Тут названі і Поволжя, і Приазов'я-Причорномор'я, і кримські міста - Сурож і Херсонес, і прикубанські (таманські) степи. Не говориться тільки про західні рубежі, бо князь Ігор направляє свої полки не на кумацькі, а на власне половецькі кочів'я - на середній Донець [6].

Монголи, які прийшли у Степ після половців, кочували, як правило, в меридіальному напрямку, тобто уздовж рік. Зимку вони ставили свої юрти на півдні, а влітку відходили на північ - нерідко в лісостепні угіддя, що давало можливість організувати облавні полювання, які відігравали велику роль у житті кочових народів. На думку вчених, незважаючи на наявність великих і багатих міст, монголо-татари зберегли, по суті, перший спосіб кочування - цілий рік. Вести його дозволяли безмежні степи, де вони були абсолютними господарями і їх було значно менше, ніж кипчаків.

Інша справа у половців. Розділивши степи між ордами, вони тим самим обмежили територію пересування кожного окремого угруповання. Сезонні перекочівки велися на території орди, що відрізняє другий спосіб кочування від першого. Розміри кочів'я кожної орди не перевищували 70-100 тис. кв. км. У середньому такими були території руських князівств у період політичної роздробленості Київської Русі. За грузинськими літописами, літні стійбища у половців називалися «айлаг», а зимові - «кишлаг».

Меридіальні маршрути, як вважає С.Плетньова, існували лише у донських половців, котрі відкочували навесні до берегів Азовського моря. При цьому довжина маршруту була в цілому невеликою - 150-200 км. Зимові стоянки розміщалися у них у північній частині маршруту - на берегах правих приток Північного Донця - Тори з малими притоками. Про це говориться в літописі про похід Ігоря на половців у 1185 р., у «Слові о полку Ігоревім». Джерела свідчать, що кочів'я Кончака стояли на Торі, недалеко від Донця. Поставлені в коло юрти називалися вежами, а при пересуванні юрти ставилися на великі вози.

Ремесла. Половці мали своїх ремісників. Жили вони в становищах і містечках, а також були бродячими, тобто переходили з місця на місце в пошуках замовлень. Бродячими майстрами ставали численні каменярі-скульптори, які на замовлення виготовляли кам'яні скульптури. То була чітко налагоджена справа, для якої потрібні знання, навички і талант. Кам'яні статуї встановлювалися у святилищах.

Окрім чітко виокремлених ремесел, половці постійно займалися обробкою продуктів, які вони отримували від тваринництва і мисливства. Рубрук і Карпіні свідчать, що домашніми справами, серед яких були і вельми трудомісткі, котрі потребували певних виробничих навичок, займалися в основному жінки. «Обов'язок жінок, - писав Рубрук, - полягає в тому, щоб правити возами, ставити на них житла і знімати їх, доїти корів, робити масло, грут, приготувати шкіри і зшивати їх, а зшивають вони нитками з жил... Вони шиють також сандалії, черевики та інше плаття. Вони виготовляють також повсть і покривають будинки. Овець і кіз вони стережуть разом і доять інколи чоловіки, інколи жінки» [7]. Карпіні до цього додає: «Дівчата й жінки їздять верхи і спритно скачуть на конях. Ми також бачили, що вони носять сагайдаки і луки... Жони їх усе роблять: кожухи, плаття, черевички, чоботи і всі вироби зі шкіри...». Про чоловіків Карпіні написав так: «Чоловіки зовсім нічого не роблять, за винятком стріл, а також почасти проявляють піклування про стада; але вони займаються мисливством і вправляються в стрільбі...» [8]. Детальніше про чоловіків писав Рубрук: «Чоловіки виготовляють луки і стріли, стремени й уздечки, роблять сідла, зводять будинки і вози, стережуть коней і доять кобилиць, трусять кумис, тобто кобляче молоко, роблять мішки, в яких його зберігають, вартують також верблюдів і в'ючать їх».

У зимових становищах у половців було непогано поставлене виробництво зі своїми традиційно степовими методами. Із кузні в кузню швидко поширювалися нововведення: більша викривленість шабель, арочні прості стремена, вудила з великими плоскими кільцями і т.д. Розкидані по степу ковалі мали тісний зв'язок один з одним. Певна частина майстрів займалася іншими потрібними для життя кочівників промислами: клеїла луки, виготовляла сагайдаки, сідла, іншу зброю. Особливою популярністю користувалися спеціалісти-лімарі, які прикрашали збройні набори коштовними бляхами.

Торгівля

Придніпровські половці були не тільки найближчими сусідами Русі, які підкочували до самих її кордонів, але й тримали в своїх руках степову частину торгового шляху «із варяг у греки». Біля дніпровських порогів (на валоках) купці, котрі ходили з товарами по Дніпру, ставали зовсім безпорадними. Там їх грабували половці, бо волоки проходили через землі кочівників. Окрім водного дніпровського шляху, уздовж ріки тягнувся Солоний шлях, по якому везли з Півдня сіль на Русь і який діяв і використовувався українськими «чумаками» до кінця XIX ст. По Дніпровсько-Донському водорозділу, по кордону між донським і придніпровським кочів'ями проходив ще один сухопутний шлях - Залозний, що зв'язував Русь із Закавказзям.

Як правило, половці за порівняно невелике мито пропускали торгові каравани. Купці, як відомо, перебували під покровительством руських князів, сваритися з якими кочівникам не завжди було вигідно. Втім, коли на Русі посилювалася міжусобна смута і коли в степу не було єдиного господаря, який тримав би у руках порядок в ордах, регулював внутрішні і зовнішні відносини, окремі половецькі угруповання здійснювали розбійні напади на каравани. Перші повідомлення про утиски по відношенню до купців з'явилися в літописах під 1167 р. Другий раз про грабіжництво купців з боку половців говорив Мстислав Ізяславович у 1170 р., закликаючи князів до великого походу на половців. Після цього походу літописцями не зафіксовано жодного пограбування караванів.

Торгівля половців пов'язана з економічним та соціальним розшаруванням кочових угруповань. Бідніші верстви, не завжди маючи можливість кочувати, схилилися до осілого способу життя. Втім, основна маса половців відновлювала економічний потенціал за рахунок пограбування сусідніх руських князівств, на які з вражаючою послідовністю наводили їх ворогуючі один з одним глави князівств. Тисячі руського люду, не говорячи вже про рухоме майно і худобу, відправлялися кочівниками на кримські ринки для продажу. Половці швидко зрозуміли всю вигоду тісного спілкування з торговими кримськими містами. Підкочовуючи до їхніх стін, вони не намагалися взяти, пограбувати чи спалити їх, як це робили на руському прикордонні. З кримських

міст в Степ надходили дорогі речі, тканини, предмети місцевого ремісничого виробництва, вина в амфорах і т.д.

Найактивніше торгівля йшла в XII ст. з Корсунем (Херсонесом), де панували візантійські купці, Сузожем (Судаком), що був пристанищем італійським купцям (в основному генуезцям), і Тмутараканню, в якій, крім візантійців, велику роль відігравали власні тмутараканські купці й ремісники (як і в Білій Вежі, переважно залишками хазарського населення). У середині XIII ст. араб Ібн-ад-Асир писав про Сузож: «Це місто (Судак) кипчаків, з якого вони отримують свої товари, тому що воно лежить на березі Хозарського моря і до нього пристають кораблі. Товари продаються, а на них купляють дівчат і невольників, бургаські хутра, бобри, білки та інші предмети їхньої землі» [9].

Товарно-грошові відносини у кочівників Степу

Рубрук і Карліні свідчать про натуральне господарство кочівників. У середовищі кочівників відсутність ремесел позначилася на розвитку товарно-грошових відносин. Разом з тим відносини з містами як домонгольського, так і золотоординського періодів, проникнення кочівників у міське середовище (на прикладі Саркела, Тмутаракані, золотоординських міст), панування половців над торговими містами такими, як Судак, контроль з боку половецької аристократії над їх економічним життям - усе це свідчить про те, що кочівники Східної Європи були втягнуті в торгівлю з містами, а через них і в міжнародні економічні зв'язки.

Археологічні дослідження теж засвідчують наявність товарно-грошових відносин у кочових народів X-XIV ст. Насамперед - це різні монети та привізні речі, а в багатих похованнях - і предмети розкоші іноземного виробництва, до яких належать коштовні тканини, прикраси та зброя з арабськими буквами і написами. З Русі у Степ привозили шиферні прясельця, гончарні вироби, шоломи, а з мордовських земель - сюлгами. Привізними були шовкові і парчеві тканини, що особливо характерно для золотоординського періоду. У чоловічих похованнях шовкові та парчеві тканини зустрічаються значно рідше, ніж у жіночих.

Учені роблять висновки, що взагалі обмежене проникнення товарно-грошових відносин у кочівницький Степ не руйнувало натуральне господарство. Деяке поживлення торгівлі в золотоординський період позначилося на кількості привізних речей. В основному зв'язок з торгівлею предметами розкоші підтримували представники багатих верств населення. Широке залучення в товарно-грошові відносини соціальних низів кочівників мало місце в золотоординський період. Саме в цей час спостерігається збільшення числа привізних речей, а також залучення в товарно-грошові відносини середніх та бідних прошарків суспільства. Грошові відносини мало зачіпали бідних кочівників, а роздрібна торгівля в Степу зовсім не розвивалася, про що свідчить той факт, що серед монет XIII-XIV ст., знайдених у похованнях кочівників, дуже мало мідних монет. Про розвиток міського дрібного торгу, навпаки, свідчить велика кількість мідних монет у культурному прошарку золотоординських міст. Проникнення монет в середовище кочівників відмічається у Поволжі, Подністров'ї, Нижньому Подніпрров'ї, Північно-Західному Кавказі. У зазначених регіонах має місце скупчення скарбів і окремих знахідок монет. Майже зовсім не зустрічаються поховання з монетами в Пороссі, хоча там знайдено багато поховань золотоординського періоду. На території Київщини по сусідству з чорними клобуками в XIV ст. грошові відносини існували, однак проникнення грошей в кочове середовище не встановлено. Інша справа з донецькими і степами Південного Приаралля, де і в XIV ст. не було грошових відносин, немає там і поховань з монетами.

Важливим чинником золотоординської історії при всій обмеженості проникнення монет в середовище кочівників був взаємозв'язок міста і навколишнього світу. Монети реєструють найбільший розвиток торгівлі в XIII ст. в Подністров'ї і занепад її в XIV ст., коли вона посилюється в поволзьких степах. Там монгольська аристократія, як вважає Г.Федоров-Давидов, кочове господарство сумішала з експлуатацією міського ремесла і торгівлі, а також активно брала участь у державному управлінні. У Поволжі кочовий Степ оточував невеликі острівці торгово-ремісничого та сільськогосподарського населення. Облік поховань з монетами, реєстрація знахідок скарбів і окремих монет свідчать, що грошового обігу в степах Казахстану не було [10]. Зв'язок між золотоординськими містами і Половецьким степом не носив генетичного характеру,

хоча в значній частині міст Поволжя населення було тюркським, половецьким, у минулому, очевидно, кочовим. Генетичні зв'язки на той час вже були заглушені новою, зовсім чужою кочовим половцям синкретичною (нерозвиненою) культурою, яка нівелювала різницю міжплемінного населення золотоординських міст. Саме тут, між містом і Степом існував інший зв'язок, якого не було в Приараллі, відбувалося, хоча й обмежене, проникнення монет в кочове господарство, залучення половців у сферу товарно-грошових відносин [11].

Зброя

У процесі тривалого протистояння половці запозичили від руських певні види зброї (шоломи, бойові ножі). Князі ж вчилися у половців організації кінного війська, перейняли шаблі, окремі типи списів, сідла та ін. В цілому ж на озброєнні половці мали: луки з костяними налуччями, сагайдаки зі стрілами, ножі для правки стріл, щити, бойові ножі, залізні булави на довгих рукоятках та ін.

Ось як писали про зброю половців дослідники Чингульського кургану, розташованого поблизу села Заможне Токмацького району Запорізької області: «Зброя була розкладена зліва від померлого вздовж північної стінки труни. Біля лівої руки лежала довга шабля, вістря якої знаходилося на рівні колінних суглобів, а руків'я - на рівні голови. Нижче, біля лівої ноги, знаходився великий сагайдак із стрілами, оздоблений срібними з позолотою платівкою, петлями, ремінними кільцями. Поруч з сагайдаком, на лезі шаблі, знаходилося налуччя, що розпалося на дві стулки. Одна із стулочок налуччя прикривала лезо ножика для правки стріл. Від лука вдалося виявити лише окремі шматки дерева, недостатні для його реконструкції. Торець сагайдака перекиривав дерев'яний щит, обернений лицьовою стороною вниз. Щит був покладений на залізний шолом, поставлений впритул до сагайдака, лицьовою півмаскою - до ступнів ніг небіжчика. Поряд з шоломом у північно-східному кутку труни лежала залізна кольчуга. Справа від померлого виявлено два ножі. Менший з них був пристебнутий до ремня і лежав поруч з правим плечем небіжчика, а більший знаходився під пахвою правої руки, поруч із ременем, вістрям до ніг» [12].

Заслугує на увагу детальніший опис половецької зброї зазначеними вченими-археологами, які досліджували комплекс Чингульського кургану.

Залізна шабля. Мала довгий широкий слабо вигнутий клинок. Оббите деревом руків'я було прикрашене бурштиновим бісером і закінчувалося залізним наверхшам, перехрестя пряме, поганого збереження. Шабля була вкладена у дерев'яні піхви із залізним трубчастим наконечником довжиною 9 см і залізним поперечним окуттям. Довжина шаблі 1,3 м, ширина леза - 4 см. Довжина руків'я - 15 см. Біля перехрестя шаблі знаходилася пряжка тем'ячка, залізна, прямокутної форми. Ремінь кріпився прямо до осі. Виготовлена пряжка з круглого у перетині дроту розміром 2,8 x 2,5 см.

Сагайдак. Складався з довгого, трохи розширеного донизу футляра з власним денцем та фігурної кришки. Дерев'яна основа футляра була обшита шкірою, а вінця - оббиті смугою срібного з позолотою листа збоку та вузькою смужкою зверху. Ширина бокової смуги 5, верхньої - 0,5 см. Подібною смугою позолоченого срібла був спереду оббитий нижній край сагайдака. Ця смуга обмежена з боків косими зрізами, що надали їй вигляд трапеції: нижня - довжиною 24 см, верхня - 19, ширина 3,5 см. Відстань між верхньою та нижньою поперечними стрічками (80 см) визначає довжину футляра. У верхній частині футляра бокові смуги змикались із фігурними срібними з позолотою платівками, що прикрашають футляр з двох боків попід верхньою поперечною стрічкою. Платівки мали форму неправильного чотирикутника з боковими напівкруглими вирізами. Закривався футляр дерев'яною кришкою, оббитою зверху фігурною платівкою, яка поєднує у своїй формі прямокутник та напівколо. Вздовж попереднього краю сагайдак має дві петлі. Верхня, з одним вигнутим кінцем, мала три округлі отвори для кріплення до футляра і прямокутний виріз в місці потовщення петлі. Біля отворів та вирізу виразно помітні сліди затертості від вірьовок та ремінця. Внутрішня поверхня сагайдака була оббита тканиною. Всередині сагайдака знаходилося п'ять стріл із залізними наконечниками, що скріпились між собою, та дерев'яними древками, обмотаними біля вістря та яблужка берестяними стрічками. Древка були пофарбовані тонкими червоними лініями, що утворювали сітку, а потім виходили двома паралельними смужками до вістря. Загальна довжина стріл 50 см, діаметр древка 0,5-0,6 см, оперення довжиною 5 см.

Налуччя. Було деформоване обвалом і від нього збереглися лише дві бокові платівки

- оббивки на шкіряній основі. Форма платівок повторює профіль налуччя. Довжина платівки 21 см, ширина зверху 1,5, знизу - 5 см. Платівки та конуси були оздоблені за контуром гвіздочками з півсферичними голівками. На налуччі та сагайдаці знаходилися розподілювачі пасків - трійники. До срібного кільця кріпилися за вушка три рухомі фігурні платівки-наконечники. До пасків трійники кріпилися заклепками, кожна платівка по-іншому. Поверхня срібних платівок позолочена. Діаметр кільця 2,5 см, довжина платівок 6, ширина - 1,6 см.

Ніж сагайдачний, однолезовий. Має пряме та вузьке залізне лезо, закріплене у кістяній ручці, оздобленій срібними з позолотою муфтами на кінцях. Кожна муфта оконтурена подвійними рельєфними пружками та орнаментована спіральним візерунком. До верхньої муфти - ковпачка збоку припає вушко для підвішування. Довжина ножа 21 см, леза - 10, ручки - 11, ширина леза - 1,3, ручки - 1,1, муфт - 1,9 см.

Щит. Дерев'яний, обтягнутий пофарбованою у чорний колір шкірою. Повністю не зберігся. Діаметр щита перевищував 50 см. Центральна бляха мала вигляд круглої срібної з позолотою платівки з витим конусом у центрі. Основа платівки бронзова. Платівка та конус по колу оббиті срібними з позолотою гвіздочками з півсферичною шляпкою. Діаметр платівки 18, конус - 9 см.

Шолом. Залізний, з крутобоким куполоподібним надголів'ям та напівмаскою з позолоченими поверхнями. Навершям шолома служить залізний стрижень з кільцем. По нижньому ободу шолома кріпилися кольчужна бармиця, розріз якої прикрито наносником напівмаски. Полотно бармиці загорнуте всередину шолома, де воно й скріпилося. На напівмасці простежуються валики надбрівних дуг та магдалевидні прорізи для очей. Напівмаска приклепана до шолома. Висота шолома 23 см, діаметр обода 20, висота напівмаски 11 см.

Ніж великий. Залізний, однолезовий, з кістяною гранчастою у перетині колодочкою, оздобленою двома срібними з позолотою та черню муфтами: нижньою при переході черенка у лезо, та верхньою, шоломоподібною на торці колодочки. На нижній муфті - зображення хижаків з двох боків та рослинні мотиви, доповнені пуансонним орнаментом. На ножі зафіксовані залишки дерев'яних піхов, що закривали знаряддя аж до навершя колодочки. Довжина ножа - 34,5 см, леза - 21, руків'я - 13, ширина руків'я - 3,5 см [13].

Ніж. Залізний, однолезовий, з плоскою кістяною колодочкою, оздоблений двома срібними з позолотою муфтами: нижньою, при переході черенка у лезо, та верхньою, у вигляді підпрямокутного ковпачка на торці колодочки. Муфти прикрашені пуансонним орнаментом та зображенням хижих птахів. Довжина ножа - 23,5 см, леза - 12,5 см, ручки - 11, ширина леза - 2, ручки - 2,5 см.

Форсування великих рік половці здійснювали не тільки військовими підрозділами, але й цілими ордами. Зшивали по 10 розтягнутих кінських шкір, обшивали їх по краях одним ремінцем і спускали на воду. На такий своєрідний пліт ставили свої вози, сідали самі. Кінці шкір прив'язували до хвостів коней, і ті уплав переправляли їх на протилежний берег.

Візантійський історик Микита Хоннат писав, що плотами для половців служили шкіряні мішки, набиті соломою і зшиті так ретельно, що ні капля рідини не зможе просочитися усередину. Вони сідали верхи на мішки, прив'язували їх до кінських хвостів, зверху клали сідло та зброю і як на човнах, перепливали широкі ріки [14].

Отже, в XI-XIII ст. половці вели інтенсивну господарську діяльність, основою якої було кочове скотарство - головне їх заняття і багатство. Вони тримали у своїх руках значну частину торгового шляху, що давало можливість в умовах натурального господарства кочівників здійснювати товарно-грошові відносини. Мали половці і своїх ремісників, які переходили з місця на місце у пошуках замовлень. Серед них були ковалі, лимарі, шевці, зброярі. Особливо славилися половецькі шаблі, сагайдаки, шоломи, щити і ножі. Заслугує на увагу спосіб форсування великих рік, яке половці здійснювали цілими ордами.

Джерела та література:

1. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 102.
2. Плетнёва С.А. Половцы. - М., 1990. - С. 114-115.
3. Там само. - С. 115.
4. Там само. - С. 116-117.

5. Там само. - С. 117.
6. Там само.
7. Рубрук. Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 100-101.
8. Платон Карпини. Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 37.
9. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 120.
10. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. - 1966. - С. 217.
11. Там само.
12. Отрошенко В.В., Рассомакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чунгульского кургана // Археология. - К., 1986. - Вып. 53. - С. 20.
13. Там само. - С. 25-27.
14. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 262.

Сергій ГОРОБЕЦЬ

ШИХУЦЬКІ ЗА «ЛЮБЕЦЬКИМ СИНОДИКОМ»

На одному з аркушів «Любецького синодика» записаний рід хоружого полкової артилерії Якова Шихуцького: «Родъ пна хоружого артилеріи полковой Черниговской, Якова Николаева сына Шихуцького. 1760, февраля; 28.

Живыхъ.

Якова Марію Ирину

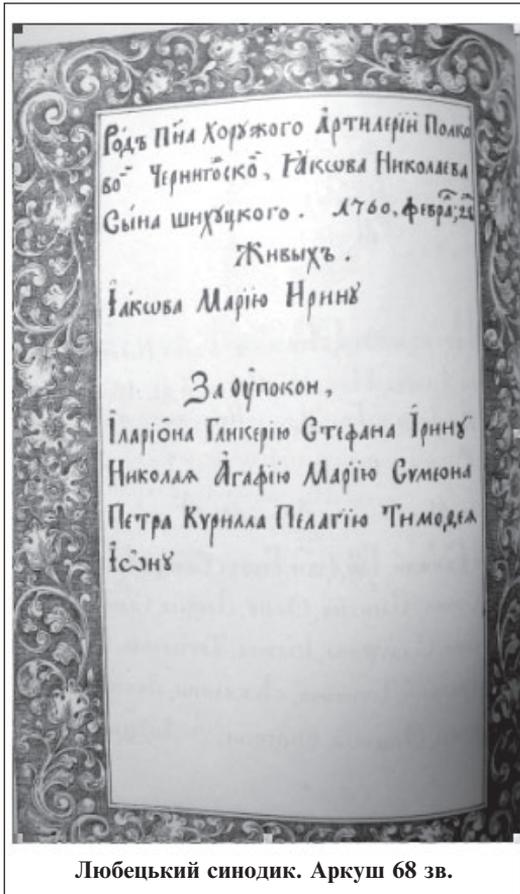
За оупокон,

Іларіона, Гликерію, Стефана, Ирину, Миколая, Агафію, Марію, Симона, Петра, Кирилла, Пелагію, Тимофея, Іону».¹

Шихуцькі - одна з типових для Чернігівщини козацько-старшинських родин середньої руки, яка мешкала на території Роїщенської (або Ройської, як її називали у давнину) сотні, в селі Петрушині². Походження її не з'ясоване. Очевидно, Шихуцькі - нащадки дрібної шляхти: чи то української, яка походить з Любецького староства,³ чи то польської.⁴ За документами відомі з 1669 року.⁵

Найбільший кар'єрний злет Шихуцьких припадає на другу половину XVII - першу половину XVIII століть, коли відразу декілька представників родини обіймали посаду роїщенського сотника. Однак у подальшому розвинути успіх Шихуцьким не судилося, та й на сотницькому уряді вони не витримали конкуренції з кланом Бакуринських. Отож Шихуцькі залишилися в історії як дрібна козацько-старшинська родина, котра зупинилася на підступах до верхніх прошарків козацької еліти.⁶

З огляду на викладене не дивно, що Шихуцьких обійшли увагою такі маститі дослідники генеалогії козацької старшини, як О. Лазаревський та В. Модзалевський. І до останнього часу єдиним відомим родоводом

Любецький синодик. Аркуш 68 зв.

Шихуцьких залишався генеалогічний розпис, наведений Г. Милорадовичем.⁷

Фамільний архів Шихуцьких, що зберігається у фондах Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського (192 документи за 1669-1910 роки⁸), документально відображає історію лише однієї з гілок родини. І в Милорадовича, і в Флегонта Шихуцького засновником роду названо Стефана Шихуцького⁹, який мав трьох синів: старшого Семена, середнього Миколу та молодшого Петра. А фамільний архів стосується лише старшої лінії - Семена Степановича. І якщо в документах хоча б фрагментарно згадуються представники лінії Миколи Степановича, то гілка Петра Степановича серед паперів родинного архіву взагалі ніяк не представлена. Зрештою, і родоводи обох братів Семена не завершені, уриваючись наприкінці XVIII століття. Їхні нащадки не зуміли зберегти сімейні папери - очевидно, через те, що обидві лінії незабаром згасли (Миколи Степановича - в середині другої половини XVIII століття, Петра Степановича - на рубежі XVIII-XIX століть¹⁰).

Отож запис, зроблений Яковом Шихуцьким у Любецькому синодику, цікавий для нас у кількох площинах: узгодження початкових ланок родоводу Шихуцьких, доповнення ліній братів Семена Шихуцького, з'ясування стосунків всередині самого роду.

Початок родового дерева Шихуцьких

Слід відзначити, що відома на сьогодні початкова стадія родового дерева укладалась представниками старшої гілки Шихуцьких і виписана поверхово. Складається враження, що цікавитись власною історією вони почали доволі пізно - лише наприкінці XVIII століття, коли виникла потреба доводити право на дворянство, а пам'ять про минуле вже була частково втрачена. Показовим у цьому плані виглядає той факт, що чималий епістолярій Семена Шихуцького (близько 50 документів за 1669-1745 роки¹¹) формувався виключно майновими записами - вся увага приділялася земельним володінням, і зовсім відсутні документи про службу Семена Степановича¹².

Між тим звичайний поминальний запис у синодику містить унікальні матеріали, суттєво доповнюючи якраз початкові ланки родоводу. Зустрічаємо тут цілий ряд нових імен, особливо жіночих.

За тогочасною традицією поминальний ряд розпочинали із засновників роду, яким і є, очевидно, згаданий першим Іларіон. До того ж нам не відомі інші Шихуцькі з таким ім'ям у всій подальшій історії родини, тому подібне міркування видається доволі переконливим. Логічно припустити, що Іларіон є батьком Степана Шихуцького, з якого ведуть відлік Семеновичі (нащадки Семена Степановича). Зазначимо цікавий момент: Якову Миколайовичу Іларіон в такому разі доводитиметься прадідом, тоді як старшому із Семеновичів - Степану Тимофійовичу, який мав би займатися оформленням дворянського звання після скасування козацького устрою, - вже прапрадідом. Чим і можемо пояснити повне забуття Семеновичами справжнього засновника роду.

Очевидно, Гликерія - дружина Іларіона, а Ірина - Степана Шихуцького. Далі названі всі три відомі нам сини Степана, і цілком закономірно, що Яків першим згадає середнього з них - свого батька Миколу. Знову ж таки, Агафія, слід розуміти, - дружина Миколи і, відповідно, мати Якова. А от щодо згаданої наступною Марії можливі варіанти. Це або дочка Миколи Степановича, або ж дочка Степана, тобто сестра Семена, Миколи та Петра. Ми схилиємося до першого варіанту, оскільки в протилежному разі Марію повинні були пам'ятати Семеновичі і внести до родового дерева.

Семен і Петро - брати Миколи. Але далі названі нові для нас імена (за винятком Тимофія, сина Семена Степановича), ідентифікація яких викликає певні труднощі.

Зрозуміло, що Тимофій є представником вже наступного покоління Шихуцьких. Залишається з'ясувати, чи Кирило - ще один з братів Семена, Миколи та Петра (третє коліно), чи все ж таки після Петра починається четверте коліно, і Кирило є сином когось із братів. Знову ж таки, вірогіднішим видається перший варіант. Якщо ми вважаємо Марію дочкою Миколи, то, відповідно, Кирило, як згаданий набагато пізніше, в жодному разі не повинен рахуватися сином Миколи Степановича. А зараховувати його до синів Семена чи Петра Степановичів заважає ігнорування особи Кирила нащадками Семеновичів, що є досить-таки нелогічним. Тому ми вважаємо Кирила четвертим сином Степана Шихуцького, очевидно, - наймолодшим (а Пелагею - його дружиною). Можливо, ця лінія швидко згасла, через що й випала з поля зору Семеновичів, котрі, як

ми вже відзначали, взагалі мало уваги звертали на лінії братів Семена Степановича. Разом з тим не викликає сумнівів відносна бідність Кирила та його можливих нащадків, що також було достатнім приводом для Семеновичів «не помічати» подібних родичів.

Зовсім невідомий для нас і названий останнім Іона. Можемо припустити, що це син Кирила. Більше того, є певна вірогідність, що саме з Іоною пов'язані брати Кузьма та Григорій Шихуцькі, які згадуються в Генеральному описі Лівобережної України (1767 рік) як козаки-підпомічники села Петрушина¹³. При зіставленні з відомостями ревізії 1781 року з'ясуємо, що по батькові вони Івановичі¹⁴. Оскільки жодні інші Івани на той час серед Шихуцьких не відомі, схилиємось до думки, що насправді їх батьком є Іона, а писарі дещо спростили написання його імені. Це цілком узгоджується із хронологічними розрахунками. Очевидно, Григорій помер бездітним, а Кузьма залишив чимале потомство: дві дочки та сини Григорій (народився у 1767 році), Герасим (1769), Купрій (1775), Осип (1777)¹⁵. Однак про їхню подальшу долю відомості відсутні.

Щодо синодального запису про живих членів роду, логічним видається вбачати в них представників однієї сім'ї - самого Якова (автора запису), його дружину Марію та дочку Ірину. Все ж таки на той час були живими ще дуже багато представників клану Шихуцьких, але нікого з них Яків не згадує, обмежуючись родинним колом. Що, втім, цілком зрозуміло.

Таким чином, записи в Любецькому синодику не тільки уточнюють ім'я засновника роду, але й детальніше реставрують початкові і найважливіші щаблі родового дерева Шихуцьких. Зокрема, певної системності та логічності набувають генеалогічні лінії братів Семена Степановича Шихуцького - Миколи, Петра та, вірогідно, Кирила.

Стосунки всередині роду

Запис у Любецькому синодику свідчить про різні традиції зберігання сімейної історії серед Шихуцьких. Семен Степанович зосередився на майнових питаннях, приділяв основну увагу особистому збагаченню, тоді як представники лінії Миколи Степановича майже не залишили по собі купчих (хоча з огляду на посади Миколи та його сина Якова маємо зазначити, що вони були людьми аж ніяк не бідними і якісь операції з нерухомістю обов'язково проводили), але зберегли пам'ять про своїх предків.

Більше того, така ситуація наводить на думку про досить прохолодні стосунки між представниками основних родинних гілок. Очевидно, Шихуцькі являли собою досить типову родину для того часу, коли усвідомлення сімейної єдності, клановості взагалі не стояло на порядку денному, а на перше місце виходили питання особистого збагачення та кар'єрного росту. Певне відчуження спостерігається вже між синами Степана, причому основна лінія «розлому» - старший з них, Семен, цілковито поглинутий нагромадженням нерухомості. В плані кар'єри Микола ні в чому не поступається Семену, тоді як для Петра та Кирила високих посад вже не вистачило, але при цьому Микола сприймається ближчим до молодших братів, а його син Яків чудово орієнтується в родинній історії, чого так бракує Семену і його нащадкам.

У подальшому розкол лише поглибився, на що вплинуло кілька факторів. Усе більше зростала майнова прірва між Семеновичами та лініями Петра і Кирила, натомість лінія Миколи, яка виконувала роль такого собі єдального місточка між братами, швидко згасла: у Якова не було спадкоємців за чоловічою лінією. Зрештою, спостерігаємо серйозне відчуження і в середовищі Семеновичів.

Семен мав трьох синів. Старший Тимофій загинув під час походу в 1730-х роках¹⁶, ще за життя батька. Тому на перший план вийшли онуки Степан та Яків Тимофійовичі, особливо перший з них. Інші сини Семена - Пархом (або Парфен) та Пантелій - відверто залишалися в тіні. Про родинні стосунки красномовно свідчить справа «Про побиття козака Ройської сотні Симона Шихуцького абшитованим хорунжим Ройської сотні Степаном Шихуцьким»¹⁷, розпочата в 1766 році, головними фігурантами якої виступають сини Тимофія та Пантелія, тобто двоюрідні брати. За словами брата потерпілого Мойсея, «имеется под селом Петрушином круг абшитова артиллерии асаула Якова Шихуцького, в коем бывает временем рыба, и по той причине по дозволенію помянутого Якова Шихуцького мой родной брат Симон Шихуцький и з женою своею, а другою стороною женщины пошли было ловить рыбы брадником сего мая 10, куда набежав гвалтовно абшитованный же сотни Ройской хоружий Стефан Шихуцький, из двома синами и четырьмя его же людьми [...] одного моего брата Симона били немилостиво

друччєми и так прибили...», що потім лєдь відходили.

Показова ситуація склалася з Пантелієм Семеновичем. Інші Семеновичі про нього взагалі «забули», між тим саме нащадки Пантелія і сьогодні мешкають у Петрушині.

Рід Шихуцьких невпинно розростає, вже в другій половині XVIII століття це було найпоширеніше прізвище серед мешканців Петрушина¹⁸. Відтак відбувалось подальше розвивання родинних зв'язків. І коли наприкінці XVIII століття Семеновичі доводили право на здобуття дворянства, збираючи докупи документи і відтворюючи родове дерево, відомості з Любецького синодика пройшли повз їхню увагу. А зібране ними самотужки, як легко переконатися, рясніє пропусками і характеризується обмеженістю інформації.

Підсумовуючи, зауважимо, що у записі Любецького синодика вбачаємо альтернативне джерело генеалогічної інформації родини Шихуцьких, яке дозволяє внести важливі уточнення і доповнення в родове дерево, особливо в розписи ліній поза колом Семеновичів, а також дає підстави зробити певні висновки в плані реконструкції стосунків всередині родинного клану.

Наостанок наводимо початок родоводу Шихуцьких, реконструйований на основі записів Любецького синодика.

№		№ батьк.
	I коліно	
1.	ІЛАРІОН Дружина – Гликерія	
	II коліно	
2.	СТЕПАН ІЛАРІОНОВИЧ Дружина – Ірина	1
	III коліно	
3.	СЕМЕН СТЕПАНОВИЧ	2
4.	МИКОЛА СТЕПАНОВИЧ Дружина – Агафія	2
5.	ПЕТРО СТЕПАНОВИЧ	2
6.	КИРИЛО СТЕПАНОВИЧ(?) Дружина – Пелагея	2 (?)
	IV коліно	
7.	ТИМОФІЙ СЕМЕНОВИЧ	3
8.	ПАРХОМ (ПАРФЕН) СЕМЕНОВИЧ	3
9.	ПАНТЕЛІЙ СЕМЕНОВИЧ	3
	АННА СЕМЕНІВНА Чоловік – Серопара Євсій, с. Юрївка	3
10.	ЯКІВ МИКОЛАЙОВИЧ Дружина – Марія	4
	МАРІЯ МИКОЛАЇВНА(?)	4 (?)
11.	ФЕДІР ПЕТРОВИЧ	5
12.	СЕМЕН ПЕТРОВИЧ	5
13.	КАРП ПЕТРОВИЧ	5
14.	РОМАН ПЕТРОВИЧ	5
15.	ІОНА КИРИЛОВИЧ(?)	6 (?)
	V коліно	
16.	СТЕПАН ТИМОФІЙОВИЧ	7
17.	ЯКІВ ТИМОФІЙОВИЧ	7
18.	ЯКИМ ПАРХОМОВИЧ	8

19.	МОЙСЕЙ ПАРХОМОВИЧ	8
20.	СИМОН ПАРХОМОВИЧ	8
21.	ГЕРАСИМ ПАНТЕЛІЙОВИЧ	9
	ПРИНА ЯКІВНА(?)	10 (?)

Джерела та література, примітки:

1. Любецкой синодик. - Чернигов, 1902. - Арк. 68 зв.
2. Чернігівського району, за 20 км на північ від Чернігова і за 6 км на схід від колишнього сотенного центру - села Роїша.
3. Кондратьев І. Під Литвою, Москвою та Польщею. - Чернігів, 2005. - С. 79.
4. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
5. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. - Інв. № АЛ 503/1/1.
6. Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. - 2006. - № 5. - С. 42.
7. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II. - С.-Пб., 1901. - ч. I, стр. 104-105; ч. II, стр. 614-615; ч. III, стр. 386.
8. ЧИМ. - Інв № АЛ 503/3/1; АЛ 420; АЛ 503/4/1; 503/1/1-32.
9. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II. - С.-Пб., 1901. - ч. I, стр. 104-105; Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. - 2006. - № 5. - С. 43.
10. Згасання лінії Миколи Степановича не викликає жодних сумнівів, а от лінія Петра Степановича якось раптово уривається, хоча залишається не з'ясованою доля щонайменше п'яти осіб чоловічої статі. Це питання ще потребує додаткового вивчення. Зокрема, на одному з російських генеалогічних сайтів ми натрапили на таке речення: «Семен Петрович (1728-1798) и его наследники - помещики Черниговского у. Черниговской губ.» (http://www.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/sher_shor.shtml). Там же наводилось посилання на архів Шихуцьких, що зберігається в Чернігівському історичному музеї. Оскільки фігура Семена Петровича (сина Петра Степановича) далеко не головна в паперах фамільного архіву, то маємо погодитись, що запис зроблений кимось вельми небайдужим до цієї лінії Шихуцьких.
11. Горобець С. Родинний архів Шихуцьких: структура та іменний покажчик // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. - Вип. 7. - Чернігів, 2006. - С. 91-92.
12. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
13. ЦДІАК. - Ф. 57. - Оп. 1. - № 9. - Арк. 812; Генеральний опис Лівобережної України. Село Петрушин. 1767. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 17.
14. ЦДІАК. - Ф. 57. - Оп. 1. - № 171; Ревизская сказка села Петрушина. 1782 г. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 12.
15. Там само.
16. Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. - 2006. - № 5. - С. 44.
17. ЦДІАУК. - Ф. 47. - Оп. 1. - № 9.
18. Генеральний опис Лівобережної України. Село Петрушин. 1767. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 77; Ревизская сказка села Петрушина. 1782 г. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 58.

